

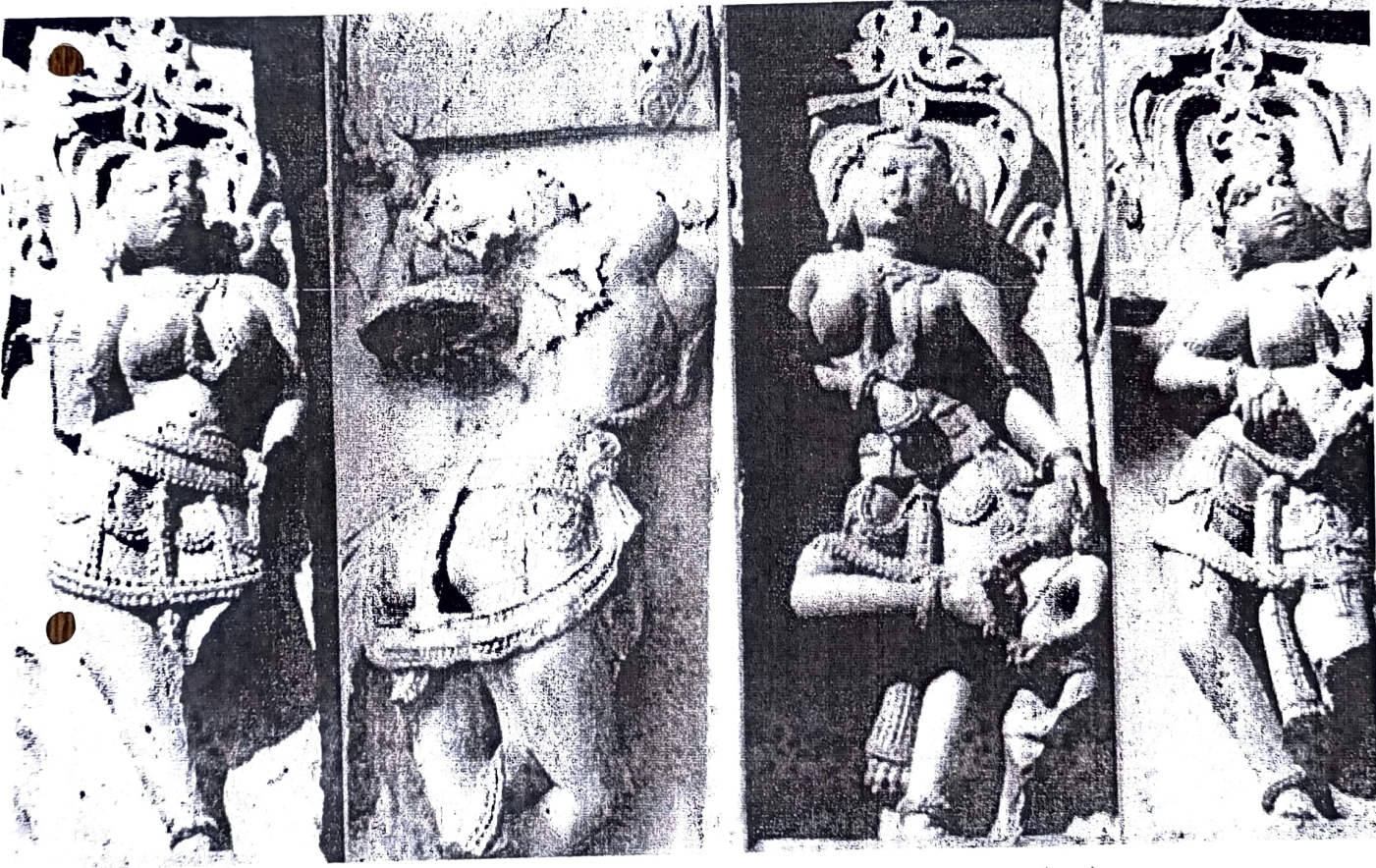

DRISHTIKON Journal (UGC Care Listed) Peer Reviewed

श्री वडमाऊली विद्या प्रसारक मंडळ दहिफळ संचलित,
शाम गदळे कला वरिष्ठ महाविद्यालय,
दहिफळ वडमाऊली, बीड

व

मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्था, औरंगाबाद
यांच्या संयुक्त विद्यमाने

मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्थेचे
पहिले राष्ट्रीय चर्चासत्र

* संपादिका *

डॉ. शांता जाधव

DRISHTIKON Journal (UGC Care Listed) Peer Reviewed

श्री वडमाऊली विद्या प्रसारक मंडळ दहिफळ संचलित,

शाम गदळे कला वरिष्ठ महाविद्यालय,

दहिफळ वडमाऊली, बीड

व

मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्था, औरंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्थेचे

पहिले राष्ट्रीय चर्चासत्र

* संपादिका *

डॉ. शांता जाधवर

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेख	पृष्ठ क्र.
१.	मंगळवेढा (जि. सोलापूर) येथील ब्रह्मदेवाची मूर्ती डॉ. शांता जाधवर	9-11
२.	ANCIENT ARTISTIC UMA-MAHESH ICON AT VELAPUR (In Solapur District-Maharashtra) Dr. Nabha Kakde	12-14
३.	नागशिल्प - एक अभ्यास प्रा. डॉ. अरविंद सोनटक्के	15-19
४.	पानगाव येथील विठ्ठल मंदिरावरील बोधिसत्व अमिताभ-एक नवा शोध डॉ. धम्मपाल माशाळकर	20-22
५.	बीड येथील कंकालेश्वर मंदिर-स्थापत्यशास्त्राचा उत्कृष्ट नमुना डॉ. अनिता शिंदे	23-24
६.	अंबानगरीतील हेमांडपंथी मंदिर स्थापत्य व जलव्यवस्थापन डॉ. प्रशांत अ. साबळे	25-30
७.	शेडवई येथील विष्णुमूर्ती Dr. Jyoti Pethakar	31-38
८.	मराठवाड्यातील गणेश प्रतिमांची विविध रूपे : ऐतिहासिक अभ्यास भिकाणे शोभा राजेंद्र	39-43
९.	गुप्तपूर्वकालीन प्रारंभिक मंदिरांचा विकास : ऐतिहासिक चिंतन चिलमे प्रिया तुकाराम	44-46
१०.	कदमापूर देवीच्या मंदिराचा ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. किशोर मारोती वानखडे	47-51
११.	निलंगा तालुक्यातील निवडक ऐतिहासिक स्थळे व मंदिरे डॉ. व्यास सी.पी.	52-55
१२.	कोटतीर्थ येथील शिल्पवैभव डॉ. सुभाष रामराव रगडे	56-59
१३.	वेरूळ लेणीतील त्रिपुरांतक मूर्तीशिल्प डॉ. भेलोंडे जगदीश व्यंकटराव	60-63
१४.	प्रतिमापूजनाचा प्रारंभिक इतिहास प्रा. डॉ. गंगथडे आर.डी.	64-67
१५.	नांदेड जिल्ह्यातील शिवमूर्तीचे प्रकार प्रा. डॉ. विजया साखरे	68-72
१६.	मंदिर शिल्प कला स्थापत्याचे ऐतिहासिक अवलोकन डॉ. जि. व्ही. गट्टी, डॉ. राधाकृष्ण जोशी	73-74
१७.	मंदिराच्या बाह्यांगावरील कंदुकावती / कंदुकधारिणी	75-79

५४.	गेवराई येथील खंडोबा मंदिर - एक दृष्टिक्षेप प्रा.डॉ. सावंत के. डी.	208-210
५५.	दुर्मिल चतुर्भुज गरुड शिल्प - धर्मापुरी श्री. मयुरेश खडके	211-216
५६.	हम्पी मंदिर स्थापत्य कला मधुकर मुरलीधर काळे	217-220
✓ ५७.	गेवराई येथील खंडोबा मंदिर - एक दृष्टिक्षेप प्रा.डॉ. सावंत के. डी.	221-223
५८.	गणेश प्रतिमांचा उगम व वाटचाल प्रा.डॉ.सोमवंशी एस.आर	224-227
५९.	वैद्यनाथाची परळी : एक ऐतिहासिक मागोवा प्रा.डॉ.प्रकाश फड	228-232
६०.	उपेक्षित स्त्री इतिहासाचे सर्वकालीन साक्षीदार : सती शिळा,(उस्मानाबाद तालुक्यातील निवडक सतीशीळांच्या संदर्भानुषंगाने) प्रा.डॉ.जयश्री रमेश कुलकर्णी (देशमुख)	233-237
६१.	दिधी येथील अंबिका मंदिरातील मूर्तिशिल्पावशेष प्रा.डॉ. सोमवंशी एस.आर.	238-241
६२.	महाराष्ट्रातील जैन तीर्थक्षेत्रांवरील मूर्तिकलेची वैशिष्ट्ये प्रा.डॉ. कबाडे साईनाथ शंकरराव	242-245
६३.	राजतडाग (औरंगाबाद) लेणीतील राजनर्तिका या नृत्यशिल्पपटावर नवा प्रकाश संजय पाईकराव	246-248
६४.	लोकमाता सप्तमातृकांचे बहुप्रवाही ऐतिहासिक अन्वेषण प्रा. रामचंद्र घुले, प्रा.डॉ. रमेश गंगथडे	249-258
६५.	अर्जिठा लेणी एक वैशिष्ट्यपूर्ण शिल्प प्रा.डॉ. फुलचंद दुधभाते	259-260

गेवराई येथील खंडोबा मंदिर – एक दृष्टिक्षेप

प्रा.डॉ. सावंत के. डी.

(इतिहास विभाग प्रमुख)

महिला महाविद्यालय, गेवराई

मो. नं. 9226727505

प्रस्तावना :-

गेवराई बीड जिल्ह्यामध्ये असून बीडच्या उत्तरेस साधारण 32 कि. मी. अंतरावर असून राष्ट्रीय महामार्ग 52 वर वसलेले आहे. गेवराई म्हणजे एक ऐतिहासिक वारसा लाभलेल नगर आहे. या नगराचा इतिहास प्राचीन काळापासून ज्ञात आहे. वाकाटक राजा पवरसेन दुसरा याच्या ताम्रपटात उल्लेखित 'रेपूरला' व 'गेवूरवावी' म्हणजे आजची गेवराई असून ते प्रतिष्ठान (पैठण) या मार्गावरील एक व्यवस्थापकीय केंद्र म्हणून विकसित होते. राजा अमोघवर्ष (तिसरा) च्या खर्डा ताम्रपटातही गेवराईचा उल्लेख 'गेवूरवावी' म्हणून आला आहे. 1 वैभवशाली नगरी असे विशेषण ही या नगरीला खर्डा ताम्रपटात दिले गेले आहे. प्राचीन काळात गेवराईला स्थानिक पोथ्यामध्ये 'गेऊरवावी' नावाने उल्लेखिले. वाकाटक, राष्ट्रकूट काळात गेवराई व्यापाराचे वैभव संपन्न केंद्र असल्याचे दिसते. महानुभाव वाडःमयातही 'गेऊरवावीचे' वर्णन आले आहे. 'गेऊर' हे एका वनस्पतीचे नाव असून उपपद 'वावी' हे वापी (विहीर) संस्कृत शब्दाचे तद्भव रूप होय. 297 व्या लिळामध्ये 'गेऊरवावी ऐसि जोगेश्वरीसि वसती पीसाचीका प्रति' या शीर्षकारवाली चक्रधर स्वामी गेवराईत एका देवीच्या मंदिराच्या आवारात थांबले असा उल्लेख आहे. या कागदपत्राअधारे गेवराई शहाराला ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे हे स्पष्ट होते. सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, वाकाटक आणि यादवांच्या काळात गेवराई नगर व्यापाऱ्यांचे केंद्र होते असे दिसते.

इ.स. 4 थ्या शतकात सातवाहन, चालुक्य, कलचूरी, वाकाटक, कदंब इत्यादी घराण्यांनी या प्रदेशावर राज्य केले अथवा या घराण्यांचा संबंध या गेवराई नगरीशी आला असे महणता येते. पुढे यादवांच्या व तदनंतर खिलजीच्या अमलाखाली गेवराई व सभोवतळाचा परिसर होता. अल्लाउद्दीन खिलजीने हा प्रदेश जिंकून घेतला व त्यावर राज्य केले. पुढे बहामनी साम्राज्याच्या उदयानंतर या प्रदेशावर बहामनी सत्ता प्रस्थापित झाली. बहामनी राजवटीच्या विघटनानंतर हा प्रदेश निजामशाहीचा एक भाग बनला. दि. 10 ऑगस्ट 1763 रोजी निजाम-मराठे यांच्यात राक्षसभूवनची लढाई झाली. त्यात मराठ्याने निजामाचा पराभव केला व औरंगाबादच्या तहानंतर मराठ्यांना हा प्रदेश मिळाला तथापि मराठेशाहीच्या अस्तानंतर या प्रदेशावर पुन्हा निजामाची राजवट प्रस्थापित झाली ती थेट 18 सप्टेंबर 1948 रोजी निजामाने हैदराबाद संस्थानाच्या भारतातील विलीनीकरणास मान्यता देईपर्यंत दि. 01 नोव्हेंबर 1956 व्दैभाषिक मुंबई राज्य अस्तीत्वात आल्यानंतर बीड जिल्ह्यातील गेवराई तालुका महाराष्ट्र राज्यात समाविष्ट झाला.

महाराष्ट्राच्या वैभवशाली इतिहासाचे मराठवाडा हे माहेरघर असून हा प्रदेश इतर प्रांतापेक्षा मंदिर, मूर्ती व चित्रकलेचे समृद्ध आहे. मराठवाड्यात वेगेवेगळ्या राजकीय घराण्यांच्या काळात मंदिर निर्मिती झाल्याचे दिसते. 2 त्यापैकीच गेवराई नगरीच्या दक्षिणेला पालख्या डोंगरावर खंडोबा मंदिराची निर्मिती झालेली दिसते. आजपावेतो हे मंदिर अभ्यासकडून नुलेक्षित राहिल्याने तसेच इ.स.

1905 नंतर रॉबर्ट डच यांनी स्थानिक इतिहास लेखन इतिहासामध्ये समाविष्ट केले. 3 त्याअर्थाने या मंदिराच्या स्थानिक इतिहासाची माहिती समाजासमोर यावी हा या संशोधन पेपरचा उद्देश आहे.

गेवराई येथील पालख्या डोंगरावर खंडोबा मंदिर :

खंडोबा पुरातन मंदिर गेवराई नगरीच्या दक्षिणेला 7.1 कि. मी. अंतरावर असून समुद्रसपाटीपासून 225 फुट उंचीवर पालख्या डोंगरावर आहे. 4 खंडोबा देव हे बहुनाचे श्रद्धास्थान असून खंडोबा या देवाला मैलार, मैलर, मैलारी, मल्हारी, मल्ल्या, मार्तंड, मालतेश या नावांबरोबर मैलार-मार्तंड, मार्तंड - भैरव असे अनेक नावे रुढ आहेत. 5 मंदिराच्या रचनेवरून ते मराठाकालीन असावे असे वाटते. हे मंदिर गेवराई नगरी, वडगांव ढोक, मानमोडी, राजपिंपरी व मन्यारवाडी या गावांच्या सिमेवर येत असल्याने त्याला खऱ्या अर्थाने एका विशिष्ट गावचा असा उल्लेख करता येत नाही. मंदिराच्या निर्मितीमागे एक दंतकथा प्रचलित आहे ती अशी.

पालख्या डोंगरावर एक शेतकरी आपले शेत नांगरीत होता. नांगरताना नांगराच्या फाळाला अचानक एक शिळ आडवी आली. त्याने उकरून पाहिले तेव्हा त्या शिळेवर एक मूर्ती होती. स्वच्छ केल्यानंतर ती खंडोबाची मूर्ती असल्याचे लक्षात आले. मात्र ही मूर्ती अश्वारूढ नसून ती निद्रित अवस्थेत होती आणि तेव्हापासून त्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना या ठिकाणी करण्यात आली आहे. आज ही मूर्ती त्याच अवस्थेत असलेली दिसते.

वेदिक :

खंडोबाच्या मंदिराला मोठ्या स्वरूपाचे वेदिक आहे. चौकोणी दगड व चुन्याने बांधलेल्या भिंती आहेत. वेदिक आयातकार असून दक्षिण - उत्तर आहे. दक्षिण - उत्तर बाजू 142 असून पूर्व-पश्चिम 77 फुट आहे. भिंतीची रुंदी 3 फूट तर उंची 8 फूट आहे. वेदिकाला पूर्वमुखी व उत्तर मुखी गोपूर आहेत. पूर्वमुखी गोपूर छोटे असून उत्तर मुखी गोपूर प्रमुख आहे. हे पुर्णपणे दगडी चिऱ्यांचे बांधलेले आहे. शिवकाळातील किल्ल्याच्या रचनेचा आकार त्याला लाभलेला आहे. हे गोपूर वेदिकाच्या भिंतीपेक्षा उंच आहे. लांबून पाहतांना ते आयाताकृती वाटते.

बारव स्थापत्य :

खंडोबा मंदिराच्या वेदिकाच्या आग्नेय बाजूस 200 मीटरवर पुरातन बारव आहे. बारवाचा आकार आयताकृती आहे. बारवाला उतरण्यासाठी उत्तर बाजूला दगडी पायऱ्या आहेत. या बारवाला बाराही महिने पाणी असते. खंडोबा मंदिराच्या पश्चिमेला भग्न अवस्थेमध्ये पुरातन महादेव मंदिर आहे. हे मंदिर हेमाडपंथी शैलीचे असून पूर्णपणे दगडी आहे. त्याच्या उत्तरेला एक भूयार आहे.

दिपमाळ :

खंडोबा मंदिराच्यासमोर वेदिकाच्या आतमध्ये दगडी दिपमाळ आहे. मंदिराच्या पुर्वेलाही एक दिपमाळ आहे. या दिपमाळीची उंची 15 फुट असून खाली महारादेवाची पिंड व दगडी नंदी आहे. दिपमाळीला बाहेर आलेली दगडी हस्त आहेत. मंदिरासमोरील दिपमाळही पूर्णपणे दगडी असून ती 5 फूट दगडी चौपाऱ्यावर उभा आहे. दिपमाळीची उंची एकूण 20 फुट असून वरती निमूळती होत जाऊन शेवटी टोकावर दिप लावण्यासाठी मोठी पणती ठेवलेली आहे. दिपमाळीला गोलाकार चहुबाजूनी दगडी हस्त आहे.

सभामंडप :

मुख्य मंदिरासमोर मुख्य सभामंडपाच्या एके नंतरच्या काळात बनविलेल्या पत्र्याचा मंडप आहे. या मंडपामध्ये दगडी चौथरा तयार करून त्यावर मध्यभागी भैरोबा व दोन्ही बाजूला बानू आणि

म्हाळसा आहे या तिन्ही दगडीपूर्ती अश्वारूढ आहेत. त्या काळ्या रंगाच्या पाषाणातून बनविलेल्या आहेत. मुख्य सभामंडप चौरस असून त्यांची बाजू 15 x 15 आहेत तर उंची 12 फुट आहे. सभामंडपाला मुख्य एकच व्दार असण्याऐवजी तीन सारख्याच स्वरूपाचे घुमटावर व्दार आहेत. पूर्णपणे दगडी चिरे व चुन्याचा वापर बांधकामासाठी केलेला आहे. सभामंडपाच्या खाली दगडी फरशी आहे. तर छताखाली दगडी शिळा आहेत. या मंडपाला आतमध्ये खांब नसून दगडी भिंतीवर छत आधारलेले आहे.

गर्भगृह :

मंदिराचे गर्भगृह सभामंडपाच्याच समांतर आहे. खाली दगडी फरशी असून मध्यभागी 3 x 2 फुट आयाताकृती 1 फुट खोलीचा कुंड आहे. त्यामध्ये झोपलेली खंडोबाची मूर्ती आहे. मूर्ती पूर्णपणे भंडाऱ्याने माखलेली आहे. मूर्तीच्या पायथ्याला वर चौकोनी दगडी कुंडामध्ये भंडारा ठेवलेला आहे. गर्भगृहाचा आकार चौरस असून 11 x 11 बाजू आहेत. तर उंची 20 फुट आहे. वर दगडी छत आहे. छताला गोल घुमटाचा आकार दिलेला आहे.

मंदिर :

मंदिराच्या इमारतीचा आकार हा आयाताकृती असून त्यात मुख्य मंदिर व सभामंडप असे दोन चौकोनी टप्पे पडतात. इमारत पूर्णपणे दगडी व चुन्यात बांधलेली आहे. सभामंडपाची बाह्य रचना 18.3 x 20.10 फुट आहे तर उंची 14 फुट आहे. मुख्य मंदिराची बाजू 19.4 x 19.4 फुट चौरस असून 12 फुट उंच आहे. खाली 2 फुट चौथरा आहे. शिखरापर्यंतची एकूण उंची 35 फुट आहे. मंदिराच्या छतावर चारही बाजूने मनोरे आहेत. तर सभामंडपाच्या समोरील दोन कोपऱ्यावर मनोरे आहेत.

शिखर :

गोल घुमटावरच शिखराचे काम केलेले आहे. एकूण चार टप्प्यात अष्टकोनी आकाराचे शिखर असून शेवटी कुंभाचा आकार आहे. शिखरावर एकूण 12 देवकोष्ट असून त्यामध्ये गणेश सनाईवादक व इतर मूर्ती आहेत. शिखराच्या डेऱ्यावर पितळी कळस आहे. मंदिराला उत्पन्नाची कोणतेही साधने नाहीत. भक्तांच्या देणगीतून वर्षभर चालणारे धार्मिक कार्यक्रम व मंदिराची देखभाल केली जाते. सध्याची मंदिराची अवस्था चांगली असून त्याला रंगरंगोटी केलेली आहे.

सारांश :

मंदिर स्थापत्याला खूप पूर्वीपासून इतिहास असून काळाच्या ओघात व राजकीय परिवर्तनाच्या प्रक्रियेमुळे या स्थापत्य शैलीमध्ये बदल घडून आले. पूर्वीची द्रोणाच्या आकाराची मंदिरे नंतर इमारतीमध्ये बदलली. परंतु त्या त्या काळातील शिल्पकारांनी आपआपल्या शैलीनुसार मंदिर बनवून आपली ओळख निर्माण केली. हे मंदिर मराठाकालीन असून महादेवाचे मंदिर हेमाडपंथी शैलीचे आहे.

संदर्भसूची :

- 1) डॉ. साळुंके सतीश, बीड जिल्ह्याचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास. बीड जिल्हा इतिहास परिषद. बीड. प्रथमावृत्ती. 2011, पृष्ठ 49
- 2) Dev Prabhakar. The Temples of Marathwada. Publication Scheme, Jaipur. (India). 1993, P No.1
- 3) Robert Douch. New movements in the study and teaching of History. P. NO. 105
- 4) पगडी सेतु माधवराव. (संपा). बीड डिस्ट्रीक्ट गॅझेटिअर. 1969. पृष्ठ 10
- 5) Sarkar D. C. and Bhattacharya, Epygraphia. India. Part -35. Delhi. 1963-64. Page 105, 114